

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/113/9-18>

Aynurə Kərimova

Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi

<https://orcid.org/0009-0001-6246-0200>

aynura.karimova@eco.gov.az

Ətraf mühitin idarə edilməsinin qanunvericilik əsasları-qlobal çağırışlar fonunda hüquqi təminatda yeni yanaşmalar

Xülasə

Ətraf mühitlə insan cəmiyyəti arasında münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədilə ekoloji qanunvericiliyin günün tələblərinə uyğunlaşdırılmasının zəruriliyi qlobal səviyyədə qəbul edilir və müasir çağırışlar fonunda bu sahədə yeni yanaşmalar tətbiq edilir.

Müasir dövrdə ayrılıqda bir dövlət üçün ekoloji təhlükəsizlik sisteminin yaradılması qeyri-mümkündür. Yalnız birgə səylər sayəsində müvafiq hüquqi rejim yaratmaqla, bugünkü və gələcək nəsillərin sağlam yaşayışını və inkişafını təmin etmək olar. Odur ki, ətraf mühitin qorunmasında və təbii ehtiyatların mühafizəsində beynəlxalq ekologiya hüququ həlledici rol oynamalıdır.

İqtisadiyyatın sürətli inkişafı ətraf mühitin modern və çevik idarə olunmasını zəruri etmişdir. Bu baxımdan idarəetmə prosesində qanunvericilik aktlarında yeni yanaşmaların tətbiqi ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini artırmışdır.

Açar sözlər: *müasir çağırışlar, qanunvericilik aktları, beynəlxalq hüquq, hüquqi rejim, normativ hüquqi aktlar, ekoloji menecment, dayanıqlılıq, ekoloji məsuliyyət, ekoloji hüquqpozmalar, təbiət hüququ, yaşıl iqtisadiyyat*

Aynura Karimova

Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Azerbaijan

<https://orcid.org/0009-0001-6246-0200>

aynura.karimova@eco.gov.az

Legislative Foundations of Environmental Management - New Approaches to Legal Security Against the Background of Global Challenges

Abstract

The need to adapt environmental legislation to current requirements in order to regulate the relationship between the environment and human society is recognized globally. New approaches are being applied in this area against the backdrop of modern challenges.

In the modern era, it is impossible for a single state to create an ecological security system on its own. Only through joint efforts can the health and development of present and future generations be ensured by establishing an appropriate legal regime. Therefore, international ecological law should play a decisive role in environmental protection and the conservation of natural resources.

The rapid development of the economy has necessitated modern and flexible environmental management. In this regard, the implementation of new approaches in legislative acts has enhanced the effectiveness of measures taken to protect the environment.

Keywords: *modern challenges, legislative acts, international law, legal regime, regulatory legal acts, environmental management, sustainability, environmental responsibility, environmental violations, natural law, green economy*

Giriş

İqtisadiyyatın bütün sahələrinin, xüsusən sənayenin sürətli inkişafı ətraf mühitə mənfi təsirinin artması və təbii sərvətlərin həddindən artıq istismarı ilə nəticələnmiş, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, su, torpaq və atmosfer havasının çirklənmədən mühafizə edilməsi qlobal problemə çevrilmişdir.

İstehlakın kəskin artması, qlobal istiləşmə, gələcəkdə bərpası mümkün olmayacaq təbii ehtiyatların tükənməyə başlaması kimi narahatlıq doğuran məsələlər ətraf mühitlə bağlı fəaliyyətlərdə dəyişiklik zərurətini ortaya çıxartmışdır.

Ekoloji təhlükəsiz və iqtisadi baxımdan optimal modelin-davamlı inkişafın formalaşdırılması qlobal ekoloji böhran şəraitində iqtisadiyyat, cəmiyyət və ətraf mühit arasında zəruri balansın saxlanmasını təmin edəcəkdir.

Bu kontekstdə hal-hazırda əsas prioritet davamlı inkişafın məqsədlərinin reallaşdırılması üzrə qlobal, regional və milli alətlərin əlaqələndirilməsi və bir-birini tamamlamasıdır. Bununla yanaşı, ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətlərində işlərin yeni keyfiyyət mərhələsinə keçməsi prioritet məsələ kimi ön plana çıxmalıdır (Sultan-zadə, 2015).

Ətraf mühitlə insan cəmiyyəti arasında münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədilə ekoloji qanunvericiliyin günün tələblərinə uyğunlaşdırılmasının zəruriliyi qlobal səviyyədə qəbul edilir və müasir çağırışlar fonunda bu sahədə yeni yanaşmalar tətbiq edilir.

Azərbaycanda ətraf mühit problemlərinin həlli istiqamətində genişmiqyaslı işlərin görülməsi, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş dövlət siyasəti ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir.

Bu istiqamətdə ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş qanunvericilik aktlarında zamanın tələblərinə, zərurətə uyğun davamlı şəkildə müvafiq dəyişikliklər edilir. Əhalinin maarifləndirilməsi, dövlət-özəl tərəfdaşlığı, insanların məsuliyyət səviyyəsinin artırılması, ətraf mühitin qorunması ilə bağlı öhdəliklərin müəyyənəşdirilməsi və s. sahələrdə fəaliyyətlərin qanunvericilik əsasları təkmilləşdirilir (Boreyko, 2001).

Tədqiqat

Qısamüddətli və ortamüddətli iqtisadi, ekoloji və sosial nəticələr və ehtimal edilən fəsadlar nəzərə alınmaqla qərarların qəbul edilməsi və bu prosesdə alternativ variantların nəzərə alınması, ətraf mühit sahəsində qərarlar hazırlanarkən bütün maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi, ətraf mühitin hər hansı komponentinin bərpa olunmayan dərəcədə pozulmasına səbəb ola biləcək fəaliyyətin qarşısının alınması əsas prinsiplər kimi qəbul edilmişdir.

Əsas missiya insanların ekoloji təmiz mühitdə yaşamasını təmin etmək məqsədilə ekosistemlərin qorunması, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə olunması ilə dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, ətraf mühitə minimal zərərli təsir, onun ilkin vəziyyətinin bərpası və qorunmasından ibarətdir.

Strateji baxış ölkə ərazisində ətraf mühitlə bağlı mövcud problemlərin həll olunması ilə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması, ətraf mühit komponentlərinin mühafizə edilməsi, əhalinin təbii ekoloji mühitdə yaşamaq hüququnun təmin edilməsi və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə olunmasına nail olmaqdır (Borisov, Belousova, Vinokurov, 1985).

Ölkədə təmiz ekoloji mühitin dəstəklənməsi, mövcud təbii resurslardan dayanıqlı və səmərəli istifadə ilə yanaşı, bərpa olunan enerji mənbələrinin dövriyyəyə cəlb imkanlarının genişləndirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi, insanların ekoloji təbii mühitdə yaşamasının təmin edilməsi hazırda aparılan sosial-iqtisadi islahatlarda mühüm yer tutur.

Son illər Azərbaycanda ətraf mühitlə bağlı qəbul olunmuş dövlət proqramlarının icrasına diqqətin artırılması, mövcud ekoloji problemlərin daha səmərəli həll edilməsi məqsədilə müvafiq fərman və sərəncamların imzalanması bu sahənin ölkədə prioritet olduğunu göstərir.

Ölkəmizin sosial-iqtisadi islahatlara əsaslanan inkişaf konsepsiyasında yaşıl iqtisadiyyata keçid mühüm yer tutur. Ətraf mühitlə iqtisadiyyat arasında balanslaşdırılmış siyasətin aparılması, "yaşıl artım"la bağlı innovativ metodların tətbiqi, ətraf mühitə dost sənayeləşmənin təşviqi əsas hədəflərdəndir (Ivanov, 2003).

Yaşıl və dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının tətbiqi, ətraf mühit məsuliyyəti və sosial məsuliyyətlik hər bir şirkətdə idarəçiliyin təməl prinsiplərini təşkil etməlidir. Böyük sənaye müəssisələrinin

qurulması və digər irihəcmli layihələrə maliyyə vəsaitlərinin ayrılması zamanı ekoloji göstəricilərin nəzərə alınması zəruridir. Bu baxımdan ekoloji, sosial və idarəetmə məsələləri ilə bağlı prinsiplərin inkişafı ölkəmizdə diqqət mərkəzindədir.

Yaşıl iqtisadiyyata keçid mərhələsində resurs qənaət, xammaldan təkrar istifadə, kənd təsərrüfatında ekoloji təmiz istehsal prinsiplərinin, sənayedə ətraf mühitə dost texnologiyaların tətbiqi, su hövzələrinin, bioloji müxtəlifliyin və meşələrin qorunması kimi məsələlərdə daha məsuliyyətlə hərəkət etməli, beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirməli və ekoloji problemlərin həllinə gətirib çıxara biləcək bütün imkanlardan istifadə olunmalıdır (Primak, 2002).

Sosial-iqtisadi inkişaf əlaqədar ətraf mühitin artan təsirlərdən mühafizəsi və ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasında bütün maraqlı tərəflər iştirak etməli, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə səmərəli əməkdaşlıq qurulmalı, ətraf mühitin degradasiyasına səbəb ola biləcək fəaliyyətlərin qarşısının alınması istiqamətində tədbirlər daha da gücləndirilməlidir.

“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində yeni strateji mərhələdə iqtisadiyyatın davamlı və yüksək templərlə artması fonunda global iqlim dəyişikliklərinə cavab verən və əhalinin sağlam mühitdə yaşamını təmin edəcək yüksək keyfiyyətli ətraf mühitin təmin olunması kimi mühüm vəzifə qarşıya qoyulmuşdur.

Milli Prioritetlər çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının ümumi İnkişaf Konsepsiyasına uyğun olaraq ölkədə ətraf mühitin vəziyyəti, institusional dəyişikliklər, son illər ərzində həyata keçirilmiş tədbirlər və ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətində əldə olunmuş nailiyyətlər analiz edilmişdir (Reimers, Shtilmark, 1978).

Eyni zamanda, Azərbaycanda mövcud ekoloji problemlər, yaranma səbəbləri və həlli yolları araşdırılmış, ətraf mühitin bütün sahələri üzrə kompleks şəkildə təhlil aparılmış və uzunmüddətli proqnoz göstəricilər müəyyənəşdirilmiş, prioritet istiqamətlər seçilmişdir.

Ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində müəyyən olunmuş təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” prioritetinin reallaşdırılması üçün iqtisadi inkişaf ilə bərabər, ölkədə təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə, su ehtiyatları və tullantıların idarə olunması, ekoloji dost texnologiyaların tətbiqi, atmosfer havasının mühafizəsi, ekoturizmin inkişafı, meşə və yaşıllıq ərazilərinin artırılması və digər sahələrdə müasir yanaşmaların tətbiqinə başlanılmışdır.

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən dövr ərzində aparılan uğurlu dövlət siyasəti nəticəsində ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası sahəsində çox böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Müstəqil dövlət quruculuğu prosesində iqtisadi islahatların və inkişafın mahiyyət etibarilə yeni bir modeli yaranmış, makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılmış və iqtisadi inkişafın dayanıqlılığı təmin edilmişdir (Chernykh, 2014).

İqtisadiyyatın diversifikasiyası genişləndirilməklə neft sektorundan asılılığın minimuma endirilməsi, innovativ iqtisadiyyata keçidin təmin edilməsi, aqrar sektorun inkişafında intensiv üsullara üstünlük verilməsi, həmçinin, ölkənin enerji, ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün sistemli tədbirlər davam etdirilmişdir.

Ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması üzrə atılan addımlara baxmayaraq Ermənistan tərəfindən işğal dövründə təbiətə qarşı qeyri-humanist münasibət regionun ətraf mühitinə mühüm təhlükə yaratmışdır. Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində Azərbaycanın qiymətli meşə sahələrinin, flora və faunanın, o cümlədən təbiət abidələrinin məhv edilməsi, su resurslarının çirkləndirilməsi və təbii sərvətlərin talan edilməsi nəticəsində ekoloji tarazlıq pozulmuşdur.

Ermənistan beynəlxalq hüququn bütün prinsiplərini və ekoloji konvensiyaların müddəalarını kobud şəkildə pozmaqla 30 ilə yaxın bir müddət ərzində praktiki olaraq nəzarətsiz qalmış ərazilərdə ekoloji terror həyata keçirmişdir.

Müasir dövrdə ayrılıqda bir dövlət üçün ekoloji təhlükəsizlik sisteminin yaradılması qeyri-mümkündür. Yalnız birgə səylər sayəsində müvafiq hüquqi rejim yaratmaqla, bugünkü və gələcək nəsillərin sağlam yaşayışını və inkişafını təmin etmək olar. Odur ki, ətraf mühitin qorunmasında və təbii ehtiyatların mühafizəsində beynəlxalq ekologiya hüququ həlledici rol oynamalıdır.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq təşkilatlarla, donor ölkələrlə əlaqələrin genişləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Bununla bərabər müvafiq sazişlər əsasında inkişaf etmiş ölkələrlə ikitərəfli əməkdaşlıqlar qurulur (World Conservation Monitoring Centre, 1992).

Ətraf mühit sahəsində beynəlxalq müqavilələrə qoşulmağa da böyük diqqət yetirilir. Azərbaycan Respublikası bu günə kimi 20-dən artıq ekoloji konvensiyaya qoşulmuş, müvafiq protokollar imzalamış, bir sıra mühüm beynəlxalq tədbirlərin təşkilatçılığını həyata keçirir.

Azərbaycanda ekoloji qanunvericiliyin bazası Ulu Öndər Heydər Əliyevin ilk dəfə hakimiyyətə gəldiyi illərdə daha da gücləndirilmişdir. Məhz onun iradəsi ilə 1969-1982-ci illərdə ekologiya, ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəyə dair çox mühüm 8 qanun və 32 qərarı qəbul olunmuşdur.

Son illərdə Azərbaycanda qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və mövcud normativ hüquqi aktların ölkənin qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrin müddəalarına, həmçinin Avropa İttifaqının qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması istiqamətində tədbirlər görülmüşdür (Davey, 1998).

Ətraf mühitə dair qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra yeni qanunlar qəbul edilmiş, mövcud qanunlara əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Qanunvericilik əsasən atmosfer havası, su ehtiyatları, məişət və istehsalat tullantıları, su bioresursları, biomüxtəlifliyin qorunması sahələrini əhatə etmişdir.

Yeni qanunların qəbul edilməsi, mövcud qanunlara əlavə və dəyişikliklərin edilməsi ilə bərabər, həmçinin onların icrasının təmin edilməsi məqsədilə müvafiq qaydalar hazırlanıb təsdiq olunmuşdur.

Dinamik inkişaf edən ölkəmizin beynəlxalq nüfuzu artmış, qloballaşan dünyanın bərabərhüquqlu subyekti kimi çıxış etməsinə möhkəm zəmin yaranmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafı fonunda ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə məsələləri həmişə prioritet olmuşdur (Ministry of Ecology and Natural Resources. Republic of Azerbaijan, 2008).

Azərbaycan Respublikasının BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasına-COP29 kimi mötəbər bir tədbirə ev sahibliyi etməsi ölkəmizə böyük hörmət və etimadın, eləcə də milli, regional və global səviyyədə ətraf mühitin qorunması, iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması işinə verilən töhfənin təqdir olunmasının bariz nümunəsidir.

Azərbaycanda 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” kimi qeyd olunması ölkəmizdə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində birgə təşəbbüslərin reallaşdırılması üçün əlverişli fürsət olmuşdur.

Azərbaycan global əhəmiyyət kəsb edən COP29 kimi yüksək səviyyəli tədbirin keçirilməsini öz öhdəsinə götürməklə, həmçinin 2024-cü ili - “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan etməklə bütün dünyanı ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində birgə əməkdaşlıq etməyə çağırmışdır.

Səmərəli dövlət idarəçiliyi şəffaf və effektiv demokratik idarəetmə üçün ilkin şərtidir. Bu, dövlətin fəaliyyət göstərməsinin əsasını təşkil etməklə, rəqabətqabiliyyətliliyi və inkişafını təşviq etmək qabiliyyətini müəyyən edir (11).

Dövlət qurumları ölkənin iqtisadi və sənaye siyasətinin əsas təkanverici amilidir. Dövlət orqanları müxtəlif məqsəd və maraqların uyğunlaşdırılmasında və siyasət məqsədlərinə çatmaqda irəliləyişin qiymətləndirilməsində və onlara uyğunlaşdırılmasında da mühüm rol oynayır.

Bu, ekoloji menecment və iqtisadi artımın yaşıllaşdırılması ilə bağlı siyasətlər işləyib-hazırlayan və həyata keçirən qurumlara da şamil olunur. Onlar ətraf mühit siyasətinin iddialı, lakin real məqsədlərini və insan fəaliyyətinin ətraf mühitə və təbii ehtiyatlara təsirlərini minimuma endirən mexanizmlər hazırlayırlar.

Hazırda ətraf mühitin idarə edilməsi sahəsində mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi, qanunvericiliyin tətbiqinə imkan verən və asanlaşdıran optimallaşdırılmış strukturun yaradılması istiqamətində davamlı tədbirlər görülür.

Ölkədə aparılan struktur islahatları çərçivəsində idarəetmədə çevikliyi və səmərəliliyi artırmaq, cəmiyyətdə formalaşan yeni çağırışlara və iqtisadiyyatda baş verən struktur dəyişikliklərə adekvat uyğunlaşmanı təmin etmək üçün ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji problemlərin həlli istiqamətində yeni yanaşmaların tətbiqi ilə bütün imkanlar nəzərdən keçirilir (12).

Bu istiqamətdə maraqlı qurumlara və vətəndaşlara ünvanlanmış xidmət və həll yönümlü çalışma, mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarına ətraf mühitlə əlaqədar planlaşdırma və icra məsələlərində liderlik və rəhbərlik, həyata keçirəcəyi iş və əməliyyatlarda etibarlılıq və dayanıqlılıq, təbii ehtiyatların qorunması və onlardan səmərəli istifadə, ətraf mühit məsələlərini əhatə edən proseslərdə iştirakçılıq, planlaşdırma, layihələndirmə və icra prosesində yenilikçilik, təsirli monitoring və qiymətlən-

dirmə sistemi qurmaqla məhsuldarlığı təmin edən iş sisteminin tətbiqi, hər bir səviyyədə icra edilən xidmət və işlərdə məlumatları paylaşma, açıqlıq və şəffaflıq, vəzifə və funksiyalarının həyata keçirilməsinə peşəkar yanaşma, tərəfdaş konvensiyalardan irəli gələn müasir çağırışlara uyğunluq və s. əsas prinsiplərdir.

Lakin bütün bu fəaliyyətlərin bazasında qanunvericilik bazasının təkmilliyi, günün tələblərinə cavab verməsi, qlobal çağırışlar fonunda hüquqi təminatın mükəmməlliyi dayanır.

Ölkədə ətraf mühitin mühafizəsinə dair bir sıra qanunlar və bundan irəli gələrək qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin normativ hüquqi aktları mövcuddur. Son illərdə Azərbaycanda qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və mövcud normativ hüquqi aktların ölkənin qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrin (konvensiya və s.) müddəalarına, həmçinin Avropa İttifaqının qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması istiqamətində müvafiq tədbirlər görülmüşdür (13).

İqtisadiyyatın sürətli inkişafı ətraf mühitin modern və çevik idarə olunmasını zəruri etmişdir. Bu baxımdan idarəetmə prosesində qanunvericilik aktlarında yeni yanaşmaların tətbiqi ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini artırmışdır.

Hazırda ölkədə iqtisadi inkişaf əlaqədar iri həcmli infrastruktur layihələri həyata keçirilir ki, bu da öz növbəsində ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi prosesinin tətbiqini zəruri edir. Buna görə son illərdə normativ-hüquqi aktlarda edilmiş məqsədyönlü dəyişikliklər qurumlararası razılaşdırma prosesinin operativliyi və şəffaflığı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ətraf mühitin mühafizəsi dövlət nəzarəti, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində normativ hüquqi aktların pozulmasına görə məsuliyyət, habelə ətraf mühitə zərər vurulmasının qarşısının alınması və vurulan zərərin qiymətləndirilməsi prinsiplərinə əsaslanır. Konstitusiyamızda, eləcə də digər aidiyyəti qanunvericilik sənədlərində ekoloji məsuliyyəti müəyyənləşdirən ətraf mühitlə bağlı normalar müəyyən edilmişdir.

Ekoloji məsuliyyətin əsasında ekoloji hüquqpozmalar durur. Bu məsuliyyət hər hansı bir hüquq normasının pozulması nəticəsində meydana çıxır və ictimai həyatımızın bütün sahələrində özünü biruzə verir (14).

Ekoloji hüquqpozmalar xüsusi ilə meşə və qeyri-meşə fondu torpaqlarında, yaşayış məntəqələrində yaşıllıqların məhv edilməsi, yanğın təhlükəsizlik qaydalarına əməl edilməməsi, tullantıların düzgün idarə olunmaması, təbii sərvətlərin istismarı zamanı təbiətə və insanların sağlamlığına təhlükə yaradan fəaliyyətlərə yol verilməsi, su obyektlərinin çirkləndirilməsi, su təsərrüfatı sahəsində nəzarət-dənkənar qoşulmaların olması və s. sahələrdə daha xarakterik müşahidə edilir.

Ekoloji hüquqpozmaların qarşısının alınması məqsədilə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində həyata keçirilmiş ciddi nəzarət tədbirləri, hüquq mühafizə orqanları tərəfindən qanun pozucuları barəsində tətbiq edilən sərt cəzalar, eyni zamanda davamlı olaraq birgə aparılan maarifləndirmə və təbliğat işləri nəticəsində əvvəlki illərlə müqayisədə son dövrlərdə ekoloji cinayətlərin baş verməsi ilə bağlı faktların sayında azalmalar müşahidə edilir.

Ekoloji münasibətləri tənzimləyən qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, təbiətə vurulmuş ziyanın ödənilməsi və nəticələrinin aradan qaldırılması, ekoloji hüquqpozmalarla bağlı mütəmadi olaraq kütləvi informasiya vasitələrində maarifləndirmə işlərinin təşkil edilməsi və s. sahələrdə qarşılıqlı fəaliyyətin daha effektiv metodlardan istifadə etməklə gücləndirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Bu gün müasir dünya daha operativ və novator yanaşma tələb edir. Ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun genişləndiyi dövrdə cəmiyyətimizdə gedən proseslərin reallığı əks etdirəcək şəkildə qiymətləndirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində həyata keçirilən dövlət siyasətinin siyasətin hər bir Azərbaycan vətəndaşı tərəfindən düzgün və dərinlən dərk edilməsi zərurətə çevrilmişdir. Bununla əlaqədar hüquqi maarifləndirmə sahəsində iş, xüsusilə bu işin həlledici sahəsi olan təbliğat işinin gücləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılması son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edir (15).

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində normativ-hüquqi aktlar insanla təbiət arasında münasibətlərin qanunvericilik əsasında tənzimləyicisi rolunda çıxış edir.

Bəzi hallarda insanların ekoloji qanunvericilik barədə az məlumatlı olması bu istiqamətdə müəyyən anlaşılmazlıqlara yol açır. Ən çox rastlaşılan hallardan biri kimi əhali tərəfindən açıq ərazilərdə qeyri-qanuni yaşıllaşdırma işlərinin aparılmasıdır. Bu da həmin sahələrin qanuni mülkiy-

yətçilərinin əmlak hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxarır, yaxud sözügedən ərazilərdə torpağın qanuni sahiblərinin tikinti və yaxud digər fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq istəyi yaşıllıqların qırılması adı ilə hallanır.

Təbiətlə cəmiyyətin münasibətləri yalnız birtərəfli qaydada istəklərin təmin olunması deyil. Təbiəti sevmək onun qoynunda istirahət etmək, sərvətlərindən yararlanmaq deyil, onun təbii vəziyyətinin saxlanılması üçün malik olduğu status çərçivəsində verə biləcəyi töhfədir.

Təbiətlə insan arasında münasibətlərin zərər verməmək, müdaxilə etməmək, alicənab olmaq, təbiət hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq və vurulmuş zərəri kompensasiya etmək kimi etik prinsiplərə və davranış qaydalarına əsaslandığı vurğulanır (16).

Ekologiya və təbii sərvətlərin mühafizəsi sahəsində qüvvədə olan qanunvericiliyin müddələrinin yerinə yetirilməsi istiqamətində təbiətə münasibətdə düşüncə tərzinin dəyişdirilməsi və onun mühafizəsində bütün təbəqələrdən olan vətəndaşların iştirakına nail olunması, ictimai qınaq mexanizminin formalaşdırılması, vətəndaş məmnunluğunun artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu sahədə əsas strateji baxış ekoloji təfəkkürün inkişafı, yeni nəslin nümayəndələrinin daha geniş ekoloji biliklər əldə etməsi, ölkəmizin ekoloji siyasəti haqqında məlumatlılığın artırılması nəticəsində mövcud problemlərin tədricən aradan qaldırılması, qanunvericiliyin tələblərinin pozulmasında məsuliyyətin artırılması, indiki və gələcək nəsillərin tələbatını ödəmək məqsədilə təbii ehtiyatlardan səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsinə nail olmaq, bu istiqamətdə dünyanın çağırışlarına uyğunlaşmaqdan ibarətdir.

İnsanların sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun təmin edilməsi istiqamətində atılan addımların təbliğ edilməsi sahəsində ideoloji maarifləndirmə işinin təşkili, insanlarda ekoloji təfəkkürün artırılması və onlara təbiətə münasibətdə humanizm ideyalarının aşılınması, ətraf mühitlə bağlı atılan addımların beynəlxalq miqyasda təbliği, ətraf mühitin idarə olunmasında dövlət, akademik, qeyri-hökumət və özəl sektorun, həmçinin cəmiyyətin aktiv təbəqələrinin (könüllülər, bloggerlər, yazarlar, tanınmış ictimai xadimlər və s.) və medianın koordinasiya olunmuş fəaliyyətinin təmin edilməsi, açıq hökumətin təşviqi, vətəndaş məmnunluğunun təmin edilməsi və s. əsas istiqamətlərdən olmuşdur (17).

İdarəetmə alətlərindən istifadə etməklə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində fəaliyyət göstərən əməkdaşların peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, vətəndaşlarda ölkənin ekoloji vəziyyəti ilə bağlı məsuliyyət hissinin aşılınması, ekoloji şüur səviyyəsinin artırılması üçün insan-təbiət münasibətlərinə yeni yanaşmalar, maarifləndirici təşəbbüslər tətbiq etməklə ekoloji dünyagörüşün, eləcə də tədris-tərbiyə müəssisələrində ekoloji tərbiyənin inkişafını təmin etmək, yüksək keyfiyyətli ekoloji mühitin formalaşması, ekoloji mühitin dayanıqlı mühafizəsinə nail olmaq üçün vətəndaşların maarifləndirilməsində təlimçi-müəllimlər, jurnalist, blogger, nüfuzlu ictimaiyyət nümayəndələrinin və s. söylərindən istifadə etmək əsas missiyalardan olmuşdur və bu istiqamətdə çoxşaxəli tədbirlər həyata keçirilir.

Qlobal ekoloji çağırışlara adekvat olaraq cəmiyyət-təbiət münasibətlərinin humanizm prinsipləri əsasında formalaşdırılması, insanlarda ekoloji şüurun artırılması məqsədilə maarifləndirməyə xüsusi diqqət yetirilir.

İctimai qınaq mexanizminin yaranması, vətəndaş mövqeyinin nümayiş etdirilməsi və insanların təbiətlə münasibətində hiss edilən müsbət dəyişikliklər ekoloji durumun yaxşılaşdırılması istiqamətində öz bəhrəsini verir (18).

Qüvvədə olan qanunvericiliyə görə məişət tullantılarının tutumlardan (urnalardan) kənar yerlərə atılmasına görə fiziki şəxslər üç yüz manat məbləğində, vəzifəli şəxslər min manat məbləğində, hüquqi şəxslər dörd min manat məbləğində cərimə edirlər. Digər ölkələrin qanunvericiliyinə nəzər salsaq eyni əmələ görə kifayət qədər sərt cəzalar müəyyənləşdirib.

Avropa ölkələrində heç kəs adıçəkilən hərəkətləri etmir və orada, ümumiyyətlə, belə şeylərə dözümlülük yoxdur. Almaniyada buna görə çox ciddi cəzalar var. Yaponiyada isə tullantı probleminə görə hətta cinayət işi də açıla bilər.

Məsələn, Almaniyada siqaret kötüyünün ictimai yerə atılmasına görə Kölnə 150 avroya qədər cərimə, Berlində 120 avroya qədər cərimə, Essendə 100 avroya qədər cərimə müəyyən edilib. Latviyada yolların və onların komponentlərinin tullantılarla çirkləndirilməsi faktları ilə bağlı fiziki şəxslər

üçün 70 – 350 avro, hüquqi şəxslər üçün isə 700 – 2900 avro cərimə nəzərdə tutulur. İsveçdə ictimaiyyətə açıq olan yerlərdə tullantı atılması cərimə və 1 ilə qədər həbs nəzərdə tutulub. Bu səbəbdən milli qanunvericilikdə də sanksiyaların sərtləşdirilməsi labüd idi.

Həmçinin ağırlaşdırıcı halların əlavə edilməsi insanları daha da məsuliyyətləndirəcək, ətraf mühitin qorunmasında, təmizliyin bərpasında mühüm rol oynayacaqdır. Bu cərimələrin müəyyənləşməsində əsas hədəf və məqsəd insanları bu cür əməllərdən çəkindirməkdir. Yəni, insanlar çalışmalıdırlar ki, bu cür əməllərdən uzaq olsunlar.

Təcrübə onu göstərir ki, cərimələr aşağı olanda insanlar daha rahat şəkildə davranırlar. Bu cərimələrin artırılmasında məqsəd həmin o inzibati pozulmaların qarşısının alınması, yəni ətraf mühitə atılan tullantıların miqdarının azaldılması olmuşdur.

Hazırda Milli Məclisədə bir sıra ekoloji qanun layihələri müzakirə edilməkdədir. Paytaxtımızın iqlimi əsasən mülayim isti və quru subtropikdir. Müasir Bakının iqlimi yaşıllıqların sayəsində xeyli mülayimləşir. Bu baxımdan yaşıllıq faizinin artırılması olduqca vacibdir.

Bununla əlqədar yaşıllıqların qanunsuz götürülməsi (kəsilməsi) ilə bağlı mövcud qanunvericilikdə mülki, inzibati və cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan hüquq normalarının effektiv tətbiq edilməsi mexanizminin müəyyən edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının bir sıra qanunlarında, Prezidentin fərmanlarında dəyişikliklər edilmişdir. Qanunvericiliyin ədalətlik prinsipi nöqtəyi nəzərdən Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 259-cu maddəsini sanksiyasında olan cərimə cəzaları manatla deyil, yaşıllıqların məhvinə görə təbiətə dəymiş ziyanın misli miqdarda müəyyən edilmişdir.

Bununla yanaşı heyvanlarla bağlı yanaşma da diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə itlərin zəncirdə saxlanması, şirlərin sirkdə istifadə olunması, it və pişik balalarının zoomağazalarda cansıxıcı qəfəslərdə saxlanması cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmaq üçün əsasdır.

İspaniya, Fransa, Xorvatiya, Kanada, Finlandiya, Litva, Ukrayna, Latviya, Rusiya, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və digər ölkələrdə bu cür əməllərə görə həmin ölkələrin cinayət məəcəllələrində cəzalar nəzərdə tutulub. Məsələn, qonşu Gürcüstanda heyvanlarla amansız davranışa görə 1 ilədək islah işləri cəzası müəyyən olunub. Rusiyada analoji cinayətə görə 1 ilədək islah işləri və ya 6 ayadək azadlıqdan məhrumetmə cəzası və iri məbləğdə cərimə tətbiq edilir.

Türkiyədə heyvanlara işgəncəyə, amansız rəftara görə 6 aydan 3 ilədək, qəsdən öldürüldükdə 6 aydan 4 ilədək, döyüşdürənlərə 3 aydan 2 ilədək, nəslə təhlükə altında olan bir heyvanı öldürənə 1 ildən 5 ilədək, bir heyvanın nəslinin kəsilməsinə görə 5 ildən 10 ilədək azadlıqdan məhrumetmə cəzası verilir.

İndiyədək heyvanlarla rəhmsiz rəftar edilməsi halı eyni qaydada ümumi formada nəzərdə tutulmuş və inzibati tənbeh növünün ağırlıq dərəcəsi və bu dərəcələrə uyğun sanksiyalar fərqləndirilməmişdir. Qanunvericiliyə edilmiş dəyişiklik nəticəsində belə bir fərqləndirilmənin mövcudluğu heyvanlarla rəhmsizcəsinə davranış, bu davranışı özündə əks etdirən materialların əyləncə və ya kommersiya məqsədləri üçün istifadə edilməsi hərəkətinin (hərəkətsizlik) fərqləndirilməsi gələcəkdə eyni inzibati xətanın törədilməsinin qarşısının alınmasında təsirli olacaqdır.

Yeni dəyişikliyə görə heyvanlarla rəhmsiz rəftar edilməsinə, yəni onlara ağrı, əzab, işgəncə verilməsinə, onların döyülməsinə və ya döyüşdürülməsi, bu əməlin heyvanın şikəst edilməsinə səbəb olması, o cümlədən heyvanların tələf edilməsinə səbəb olmaqla törədilməsi hərəkətləri müəyyən edilməklə sanksiyaları diferensiasiya edilmişdir.

Eyni zamanda, digər təklif olaraq heyvanlarla rəhmsiz rəftarın təbliğ edilməsi və ya heyvanlarla rəhmsiz rəftara açıq çağırışlar edilməsi, bu cür rəftarı özündə əks etdirən materialların kommersiya məqsədləri üçün istifadə edilməsi məsuliyyət yaratmış olacaqdır.

Beləliklə, İnzibati Xətalər Məcəlləsində bir sıra maddələr dövrün tələbinə görə təkmil olmadığı üçün təkmilləşdirilməsi, ağırlaşdırıcı halların nəzərdə tutulması, eyni zamanda praktika zamanı ortaya çıxan və məəcəllədə nəzərdə tutulmayan halların hüquqi tənzimlənməsinə şərait yaradan yeni müddəaların layihədə göstərilməsi hüquqi tənzimlənmədə effektivliyin daha da artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayacaq və praktikada hüquqi tənzimlənmənin müsbət yönümlü inkişafına şərait yaradacaqdır.

Hazırda qlobal səviyyədə ətraf mühiti çirkləndirən əsas faktorlardan biri də plastik tullantılarıdır. Heç kəsə sirr deyildir ki, plastik tullantılar təbiətdə yüz illər ərzində parçalanmır, miqdarı isə ilbəil artır. Araşdırmalar göstərir ki, bu tullantılar düzgün idarə olunmadığından ətraf mühiti və sututurları çirkləndirir, kənd təsərrüfatı torpaqlarının dərin qatlarına keçərək bitkilərin normal inkişafını ləngidir və məhsuldarlığın aşağı düşməsinə səbəb olur.

Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə plastik qablaşdırıcılardan istifadənin azaldılması istiqamətində müvafiq qanunvericilik bazası yaradılır, onların toplanması və təkrar emalı sistemi təkmilləşdirilir. Avropa ölkələrinin bir çoxunda əsas tədbir kimi plastik torbaların ödənişli olması və ya onlara ekoloji vergi tətbiqi kimi üsullardan istifadə edilir.

Bununla yanaşı, dəfələrlə istifadə oluna bilən parça torbalardan, bakteriyaların və ya digər canlı orqanizmlərin parçalaya biləcəyi çantılardan istifadənin təşviqi də görülən tədbirlər sırasındadır. Ümumilikdə isə, 40 ölkədə plastik məhsulların istifadəsi məhdudlaşdırılıb.

Tullantıların (tikinti tullantılarının, tibbi tullantıların, plastik tullantıların) idarə olunması sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər aparılır. Qeyd olunan idarəetmə sahəsində yeni mexanizmlərin tətbiqi tullantılara münasibətin dəyişdirilməsi, onların dövrü iqtisadiyyata cəlb olunması, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə ilə ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq hədəflərinə.

Qeyd etdiyimiz kimi ətraf mühitlə bağlı problemlər dünyanın son dövrlər üzleşdiyi və təbii fəlakətlərlə nəticələnən potensial təhlükələrdən hesab olunur. Məsələnin əhəmiyyəti, təciliyyəti və əhatə dairəsi nəzərə alınaraq 1992-ci ildə Braziliyanın Rio şəhərində keçirilmiş Yer Sammitində iqlim dəyişmələri ilə mübarizə, səhrələşmənin və torpaq degradasiyasının qarşısının alınması və bioloji müxtəlifliyin qorunmasını ehtiva edən 3 çoxtərəfli ekoloji saziş (konvensiya) irəli sürülmüşdür. Azərbaycan Respublikası hər 3 konvensiyanın tərəf ölkəsidir və konvensiyalar çərçivəsində müvafiq fəaliyyətlərin həyata keçirmə öhdəlikləri vardır.

Məsələr qeyd olunan konvensiyaların məqsədlərinin kəsişdiyi unikal ekosistemlərdir. Belə ki, məsələr mühüm təbii resurs olmaqla iqlim dəyişmələrinin təsirlərinin azaldılmasında, biomüxtəlifliyin və torpaqların qorunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 22 iyul tarixli 3378 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” üzrə strateji çərçivəsində ölkə üzrə ümumi ərazidə yaşıllığın payının 12 faizdən 12,3 faizə çatdırılması, meşə fondunun 65%-nin inventarlaşdırılmasının təmin olunacağı hədəf olaraq müəyyən edilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın icrasını təmin etmək məqsədilə ölkə başçısının 2022-ci il 16 noyabr tarixli 3587 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nda meşə fondunun inventarlaşdırılması və qiymətləndirilməsi, məhv olmuş meşə sahələrinin bərpası və artırılması məqsədilə 1150 hektar sahədə meşəbərpə və meşəsalma işlərinin aparılması, ərazinin bərpasında lazım olan əkin materialına tələbatın ödənilməsi, meşəçi mütəxəssislərə ixtisası üzrə təlimlərin keçilməsi, meşəçilik sahəsində müasir, qapalı kök sistemli tingliyin, toxum genbankının yaradılması, meşə əkinləri və yaşıllıq sahələrinin salınması üçün tinglərin yetişdirilməsi məqsədilə Cəbrayıl rayonunda “Azərbaycan – Türkiyə Beynəlxalq Meşəçilik Təlim Mərkəzi”nin, “Ağıllı Tinglik Təsərrüfatı”nın və “Dostluq meşəsi”nin yaradılması kimi tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur.

Məsələr torpaq, su və biomüxtəlifliyin qorunması ilə yanaşı iqlim dəyişikliyinə təsirlərinin yumşaldılması və uyğunlaşmasına, təbii fəlakətlərin, o cümlədən daşqın, sürüşmə, quraqlıq riskinin azaldılmasına qədər geniş spektri əhatə edir. Ölkədə meşə ehtiyatlarının artırılması və ondan rasional istifadə sahəsində davamlı inkişafın təmin olunması, potensial imkanlardan səmərəli istifadə edilməsi, dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi və investisiyaların cəlb edilməsi, həmçinin meşə sektoruna hərtərəfli marağın artırılması məqsədilə hazırda “Azərbaycan Respublikasında meşələrin davamlı inkişafına dair 2025 – 2030-cu illər üçün Dövlət Proqramı” hazırlanmaqdadır.

Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı “Balıqçılıq haqqında”, “Heyvanlar aləmi haqqında”, “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” və “Ovçuluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunlarında və

s. normativ hüquqi aktlarda dəyişikliklər edilmiş, həmçinin “Yer təkinin istifadəyə verilməsi üzrə hərrac (auksion və müsabiqə) predmetinin başlanğıc qiymətinin və hərracda iştirak haqqı məbləğinin hesablanması Metodikası”, “Təhlükəli və təbii fəlakət törədə bilən təhlükəli hidrometeoroloji hadisələrin təsnifatı və meyarları haqqında Təlimat” təsdiq edilmişdir.

Eyni zamanda, “Qablaşdırma və qablaşdırma tullantılarının dövriyyəsi haqqında”, “Heyvanlarla məsuliyyətli davranış haqqında”, “Atmosfer havasına atılan istixana qazlarının idarə edilməsi haqqında”, “Yerin təki haqqında” Azərbaycan Respublikasının yeni qanun layihələri hazırlanmışdır.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunvericilikdə edilmiş yeni yanaşmalar qlobal çağırışlara uyğunlaşdırılır. Xüsusi ilə ətraf mühitə əsaslı şəkildə mənfi təsir göstərən istehsalat müəssisələrinin fəaliyyətinin qanunvericiliyin tələblərinə uyğunlaşdırılması ən vacib məqamlardan hesab olunur.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində istehsalat müəssisələrinin əsas vəzifələri öz fəaliyyətini ölkənin ekoloji qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirməsindən, enerji və təbii ehtiyatların istehlakını azaldan, ətraf mühitə dost texnologiyaların tətbiq edilməsindən ibarətdir.

İstehsalat müəssisələri də davamlı inkişafın təmin olunması üçün öz fəaliyyətlərində müvafiq addımlar atmalıdırlar. Sənaye müəssisələrində innovasiya yönümlü texnologiyaların və elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Hazırkı iqtisadi inkişaf şəraitində cəmiyyətdə bu məsələlərə hüquqi vəzifədən daha çox məsuliyyət kimi yanaşılması vacibdir. Davamlı inkişaf üçün istehsalat sahələrində sağlamlıq, əməyin təhlükəsizliyi və ətraf mühitin mühafizəsi (SƏTƏM) sisteminin inkişafı vacib şərtidir.

Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə nail olmaq məqsədilə müəssisələr istehsalat fəaliyyətinə qəzaların insanlara və ətraf mühitə ciddi zərərli təsirinin qarşısının alınması üzrə rəasional, ekoloji və iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun tədbirlər görməlidirlər.

Müəssisələrin ekoloji səmərəli innovasiyaların tətbiq etməsi həm də istehsal xərclərinin azalmasına, xammal və enerji səmərəliliyinin artmasına, tullantıların azaldılması ilə iqtisadi üstünlük əldə etməyə imkan verir.

Nəticə

Ekoloji məsələlər getdikcə daha çox strateji idarəetmənin vacib elementi kimi nəzərdən keçirilməli, yaşıl və dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının tətbiqi, ətraf mühit məsuliyyəti və sosial məsuliyyətlik hər bir şirkətdə idarəçiliyin təməl prinsiplərini təşkil etməlidir.

Sosial-iqtisadi inkişaf əlaqədar ətraf mühitin artan təsirlərdən mühafizəsi və ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasında bütün maraqlı tərəflər iştirak etməli, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə səmərəli əməkdaşlıq qurulmalı, ətraf mühitin deqradasiyasına səbəb ola biləcək fəaliyyətlərin qarşısının alınması istiqamətində tədbirlər daha da gücləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Boreyko, V. (2001). Three ideologies of the modern order case. *Humanitarian Ecole Journal*, 3(1), 33-42.
2. Borisov, V., Belousova, L., Vinokurov, A. (1985). *Protected natural territories of the world*. M. "Agropromizdat", 309.
3. Chernykh, D. (2014). *Specially protected natural territories and foundations of territorial nature protection*. *Uchebnoye posobiye*. Barnaul: Altai University, 227.
4. Davey, A. G. (1998). *National System Planning for Protected Areas*. Best Practice Protected Area Guidance Series № 1/ World Commission on Protected Areas/IUCN, 71.
5. Ivanov, A. (2003). Chizhova V. *Protected natural territories*. *Uchebnoye posobiye*. Moscow: Moscow University Press, 119.
6. Ministry of Ecology and Natural Resources. Republic of Azerbaijan. (2008). *Protected areas in Azerbaijan*. Baku: "Sistem Ofset".
7. Reimers, R., Shtilmark, F. (1978). *Specially protected natural territories*. M.: "Mysl", 298.
8. Sultan-zadə, F. (2015). *Biomüxtəliflik və onun mühafizəsi*. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: "Çaşıoğlu", 240.

9. Primak, B. (2002). *Basic principles of preservation of biodiversity* (per.engl.) (Yakinenko, O.S., Zimov'evoi, O. Moscow: Nauchnogo-Metodicheskogo tsentra, 256.
10. World Conservation Monitoring Centre. (1992). *Global Biodiversity: Status of the Earth's Living Resources*. London: Chaptman and Hall, 594.
11. www.eco.gov.az
12. www.preslib.az
13. www.president.az
14. www.science.az
15. www.iucnredlist.org
16. www.iucn.org
17. www.protectedplanet.net
18. www.cbd.int